

Svensk-finska vägar till Petersburg

Den som vill veta mer om Östersjömetropolen S:t Petersburgs historia och den svensk-finska närvaron där skall i Max Engmans böcker finna en skattkammare. Han behandlar inte bara de statsrättsliga relationerna mellan Finland och Ryssland, utan skriver även engagerat och underhållande om en rad andra ting.

AV BENGT JANGFELDT

Knappt torde någon plats på jordklotet gillas, der flere Nationer gjort sig inhemska, än i Peter den Stores präktiga Kejsarestad.

Formuleringen tillhör Eric Gustaf Ehrström och är hämtad ur hans historiska skildring av de svenska och finska församlingarna i S:t Petersburg (Åbo 1829). "Då Petersjättehand", fortsätter han, "förvandlade de sumpiga ödemarkerne kring Newa till den blomstrande Huf-

wudstad för sitt Rike, hwarest i närvarande ti-dehwarf prakt och skönhet räcka hwarandra handen, emottogo den nya Hufwudstadens Rysske Inwånare, - sjelfwe ännu fremmande på Finske wikens stränder, - så gerna den idoge, arbetssamme Utlänningen, af hwars insigter och slöjder de kunde för sig och sina Gäster hoppas på gemensamma fördelar."

Eric Gustaf Ehrström var kyrkoherde i Svenska församlingen i Petersburg från 1825 till sin död tio år senare. Församlingen hade funnits sedan stadens grundande 1703 och var den äldsta evangelisk-lutherska församlingen i Ryssland. I själva verket har den ännu äldre anor - den var en direkt fortsättning på den församling som bildats redan på 1630-talet i staden Nyen vid Nevans mynning.

Under 1700-talets första år var tusentals krigsfångar och tvångsrekryterade ingermanlänningar sysselsatta med grundläggnings- och byggnadsarbeten i Nevadeltats sankmarker. Men inte alla utlänningar slet som byggnadsjobbare, många var verkssamma som hovbetjänter, kockar och tjänstehjon i största allmänhet. Här fanns också hantverkare och borgare, varav en del svenskar och finländare.

Många av de mest välbärgade borgarna var dock tyskar, deras antal växte snabbt och redan 1708 stod en första tysk kyrka klar. Tjugo år senare uppfördes S:t Petrikyrkan vid Nevskij prospekt, där den kan beskådas - i en modernare version - än i dag. På 1710-talet tillkom fler utländska församlingar, däribland den holländska reformerta 1717 och den engelska 1718.

TROTS ATT DEN SVENSKA församlingen var den äldsta i staden fick man länge klara sig utan egen kyrka. I början av 1730-talet hade församlingen 1 500-1 600 medlemmar, vilket motsvarade ca 3 procent av stadens befolkning. Först 1733, trettio år efter stadens och församlingens grundande, utfärdades en kejserlig ukas som föranstaltade att "det bör till byggnad för en Svensk Kyrka upplåtas plats å Amiralitets-holmen, uti en och samma sträcka med den nyligen uppförda Tyska Kyrkan". Kyrkotomten låg mellan Större och Mindre Stalhovsgatan vid Nevskij prospekt. Där uppfördes 1734 S:t Anna kyrka (så kallad efter kejsarinnan som skänkt tomten) och där ligger den svenska kyrkan än idag.

Adjektivets genusform - S:t i stället för S:t:a - skvallrar om att det dominerande språket var finlandssvenska. Men församlingen tjänade inte bara svensktalande personer utan också övriga invånare i den östra rikshalvan. Relationerna mellan språkgrupperna hade dock alltid varit spända och motsättningarna ledde till öppen splittring 1745, då de finska medlemmarna bröt sig ur församlingen och bildade en egen. År 1769 invigdes den svenska S:t Katarina kyrka och 1805 den finska församlingens helgedom, S:t Maria.

Det svenska livet i S:t Petersburg kretsade i hög grad kring S:t Katarina församling, som verkade i staden ända fram till 1936, då kyrkan överlämnades till sovjetmyndigheterna och blev idrottshall. Två år senare överfördes församlingens arkiv genom heroiska insatser av en svensk ingenjör, John Tuneld, till Sverige, där

det sedan dess förvaras i Riksarkivet. De drygt 650 volymerna från åren 1726-1936 innehåller flyttbetyg, födelse- och dödböcker, uppgifter om konfirmation och vigslar, verifikationer, byggnadsritningar m.m. Här finns ett rikhaltigt material för forskare inom de mest skilda ämnena: sociologi, emigrationshistoria, språkhistoria, kyrkohistoria...

Den förste som kunskapade i arkivet var Jan Olof Olsson (Jolo), som i boken "Leningrad-S:t Petersburg" 1960, omarbetad upplaga 1967, på ett lysande sätt lyckas återskapa den atmosfär av kosmopolitism, framtidstro, idoghet och flärd som kännetecknade det förrevolutionära Petersburg och dess inbyggare. Historisk akribi, en osviklig känsla för den signifikanta detaljen och en skickligt doserad Petersburgsnostalgi ingår här en oslagbar förening.

EN MER SYSTEMATISK genomgång av den svensk-finska närvaron i Petersburg inleddes ungefär samtidigt vid Åbo Akademi. I början av sjuttioalet kom ett par studier av Sune Jungar om den finländska utflyttningen till Ryssland efter 1809, och 1983 följde Max Engmans doktorsavhandling "S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703-1917". Avhandlingen är huvudsakligen en migrationsstudie men behandlar också finländarnas liv och arbete i Petersburg. Den innehåller också en mängd statistiska tabeller, som kanske dock mest är av intresse för fackfolk.

FORTS NÄSTA SIDA

UNDER STRECKET

FORTS FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

Men ämnet är intressant och mot bakgrund av de senaste årens utveckling i Ryssland högt aktuellt. För en större allmänhet har Engman därför sammanställt boken *Petersburgska vägar* (Schildts 1995), en samling uppsatser som tidigare publicerats i vetenskapliga sammanhang (huvudsakligen i "Historisk Tidskrift för Finland") och som här presenteras i omarbetat skick. Samtidigt har Engman passat på att skicka ut sin kvartsseskelgamlas pro gradu-avhandling, som var upptakten till hans Petersburgsstudier: *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland 1809-1917* (Tryckericentralen, Helsingfors, 1995).

Grundandet av Petersburg var tveklöst en av de viktigaste händelserna i finsk historia. Fram till 1703 hade området behärskats av svenskar och ryssar i olika repriser, men sedan ryssarna fått fäste vid Nevans mynnig kom staden att påverka Finlands och Sveriges öde på ett avgörande sätt. Redan i mitten av 1700-talet var Petersburg Nordeuropas största stad och i slutet av 1800-talet var invånarantalet uppe i miljonerna. Staden låg bara fyra mil från Viborg och hade stor betydelse för Finlands ekonomiska, kulturella och demografiska utveckling.

Än större betydelse för Finland fick Petersburg efter 1809, då landet blev ryskt storfurstendöme – nästa avgörande händelse i Finlands historia. Storfurstendömet fick behålla sin svenska författning, sina svenska lagar och sitt svenska förvaltningspråk, men medborgarnas blickar riktades av naturliga skäl hädanefter mer mot öst än mot väst: där pastor Ehrströms far hade studerat naturalhistoria för Linné i Uppsala, läste sonen ryska i Moskva – en illustration så god som någon av Finlands nya geopolitiska läge...

S:t Petersburgs finska koloni växte i takt med

landets integrering i den ryska ekonomin. Vid mitten av 1800-talet fanns det lika många finländare i Petersburg som i Åbo eller Helsingfors. Ännu 1881, då den finländska immigrationsen nådde sin höjdpunkt, var Petersburg med sina 25 000 finländare "Finlands andra stad" efter Helsingfors. Finländarnas naturliga samlingspunkter i den kejserliga huvudstaden var – beroende på språktillhörighet – S:t Maria och S:t Katarina församlingar. En paradoxal effekt av landets ställning som ryskt storfurstendöme var att majoriteten i Svenska församlingen nu var ryska undersåtar – de rikssvenska församlingsmedlemmarna utgjorde aldrig mer än ca 10 procent.

UTTRYCKET "Petersburgska vägar" användes i Finland kring sekelskiftet om personer som utnyttjade hovet i Petersburg för interna maktsyften. Men vägarna till Petersburg trampades inte bara av makthavare utan också av bönder, gessällar, silversmeder, tjänstehjon o a. Det intressanta är att det inte fanns någon motsvarande ström i den andra riktningen. Storfurstendömet var ju ändå en integrerad del av det ryska riket – eller var det verkligen det? Engman ställer frågan och besvarar den, dels i "Petersburgska vägar" men framför allt i pro gradu-avhandlingen, med en genomgång av Finlands statsrättsliga ställning inom det ryska imperiet.

Finland representerades i Petersburg av ministerstatssekreteraren, som var ett slags regionminister för Finland. Med ett kortvarigt undantag var ministerstatssekreterarna alltid finländare – en av dem var Gustaf Mauritz Armfeltson Alexander. De ryska myndigheterna hade inga befogenheter i Finland utan måste gå via ministerstatssekreterariatet – eller generalguvernören i Finland. Den ryska polisen kunde, som Engman påpekar, inte ens gripa in direkt

mot ryska revolutionärer som gömde sig och sina bomber på finskt territorium. Andra uttryck för Finlands autonomi var att finska skattemedel stannade kvar i landet, att man hade egen riksbank, eget mynt, egen regering (från 1861 benämnd kejserliga senaten) och lantdag, egna statsjärvägar, egen armé och i praktiken ett eget medborgarskap.

Varje finländsk medborgare kunde dessutom bli nästan vad som helst i det ryska riket, medan ryska statsborgare under inga omständigheter kunde få anställning vid finländska ämbetsverk. Detsamma gällde affärslivet: finländare kunde fritt etablera sig i Ryssland men en ryss kunde inte ens öppna en butik i Finland utan särskilt tillstånd. Många finländare gjorde också lysande karriärer inom kejsardömet civila och militära förvaltning: amiralerna Etholén och Furuhielm var i tur och ordning generalguvernörer i Alaska, Casimir Ehrnrooth styrde under ett år som emväldig krigsminister det från turkarna befriade Bulgarien och blev senare ministerstatssekreterare; ett exempel från senare tid är Manerheim. Sammanlagt rekryterades över 300 amiraler och generaler från den finländska adeln.

Finland utvecklades under 1800-talet i riktning mot en modern stat, sida vid sida med ett land där utvecklingen följde helt andra lagar. Självständigheten byggde dock på en bräcklig grund eftersom Finlands juridiska status inom det ryska riket tolkades olika i Petersburg och i Helsingfors. Den finska konstitutionen, skrev Alexander Armfelt, "är som en gift mans illegala förbindelse, alla känna till den, alla tolerera den; ju mindre man talar om den, dess lyckligare leva kontrahenterna med varandra".

Mot slutet av 1800-talet upptäckte man i Ryssland att man närdde en orm vid sin barm, eller, med en engman-armfeltersk metafor: "Moder Ryssland tänkte inte tolerera att familjefadern,

lillefar tsaren, upprätthöll en illegal förbindelse med Finlands mö." Närinsikten övergick i handling ledde det till en oklok och grov förryskningspolitik, som givetvis inte fick önskad resultat; tvärtom gjorde den ett tidigare lojalt furs-tendöme upproriskt.

Statsledningens växande identifikation med rikets dominerande nationalitet är enligt Engman ett fenomen som kännetecknar imperier i nedan; en utveckling liknande den tsarryska ägde rum både i Österrike-Ungern och Sovjetunionen. Rikens sönderfall och upplösning är frågor som den produktive Engman f.ö. har behandlat i andra sammanhang, bl.a. i samlingsvolymen "När imperier faller" (Atlantis 1994), som han också är redaktör för.

DE STATSRÄTTSLIGA relationerna mellan Finland och Ryssland är bara ett av de många teman som Max Engman tar upp i sina studier. Till hans styrka som forskare hör att han skriver engagerat och ofta underhållande också om helt andra ting, alltifrån finska fastlagskuskartill svenska folkpartiets verksamhet i Petersburg. Den som vill veta mer om den östersjömetropol för vilken "den idoge, arbetssamme Utlänningen" och hans "insigter och slöjder" betytt så mycket skall i Max Engmans böcker finna en skattkammare.

Bengt Jangfeldt

Bengt Jangfeldt leder forskningsprojektet "Sverige och S:t Petersburg" och arbetar på en bok om svenskarna i S:t Petersburg.

SvD 1996 02 08

Historia